

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ТАЖИК УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**К 08.17.564 мамлекеттер аралык
диссертациялык кеңеши**

Кол жазма укугунда
УДК 338.48 657

Алишева Перизат Култаевна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТҮШТҮК РЕГИОНУНДА
ТУРИСТТИК ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮН БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕБИН ЖАНА
АУДИТИН УЮШТУРУУНУН ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК
АСПЕКТИЛЕРИ**

08.00.12 – Бухгалтердик эсеп, статистика

**Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Жалал-Абад - 2018

Диссертациялык иш М.М.Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин «Бухгалтердик эсеп жана аудит» кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси:

экономика илимдеринин доктору, доцент
Мамасыдыков Абдилбаек Асанович

Расмий оппоненттер:

экономика илимдеринин доктору,
профессор
Тургунбаев Жусуп Тургунбаевич

Экономика илимдеринин кандидаты, доцент
Мырзаибраимова Инабаркан
Рахмановна

Жетектөөчү мекеме:

М.Р. Рыскулбеков атындагы Кыргыз
экономикалык университети,
«Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит»
кафедрасы

Диссертация Жалал-Абад шаарындагы эл аралык университетинин, Ош мамлекеттик университетинин, Тажик улуттук университетинин алдындагы мамлекеттер аралык диссертациялык кеңешинин отурумунда 2018-жылдын 22 февраль саат 16.00 до корголот. Дареги: 720022, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Жени-Жок көчөсү, 30.

Диссертация менен Жалал-Абад эл аралык университетинин китепканасынын илимий залынан таанышууга болот. Дареги: 715 613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Жени-Жок көчөсү, 30.

Автореферат 2018-жылдын 22 -февралында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, э.и.к.

Маткеримова А.

ИШКЕ ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Туризм индустриясы Кыргызстанда мамлекеттик деңгээлде экономиканын приоритеттүү тармактарынын бири катары таанылган. Статистикалык жана эмпирикалык маалыматтардын анализинен кыргыздардын туристтик продуктыларына кызыгуу улам артып баратканы, туристтердин санынын жылдан-жылга көбөйүү жана сатуу рынокторунун кеңейүү тенденциялары байкалууда. Туризм тармагынын экономикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн бардык ички чарбалык иерархиялык деңгээлдерде башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда жана кабыл алууда алдыңкы эсеп инструменттерин колдонуу өзгөчө мааниге ээ. Азыркы мезгилде колдонулуп жаткан эсеп инструменттери эсептик-маалыматтык камсыздоонун сапатына катаал талаптарды коюуда. Анткен менен, бухгалтердик финансылык эсептин калыптанып калган салттуу системасы, отчеттуулукта камтылган жеткиликтүү маалыматтын көлөмдүүлүгүнө карабастан, жалпы, унификацияланган мүнөзгө ээ, жана туризм ишканаларынын маалыматка болгон муктаждыктарын канааттандырууга жөндөмсүз. Ошондуктан эсептик-аналитикалык система туризмдин экономикалык субъектилеринин экономикалык, уюштуруучулук, каржылык жана башкаруучулук функционалдык жана максаттык мүмкүнчүлүктөрүн чагылдырууга тийиш.

Рыноктук экономика бухгалтердик эсептин функционалдык ролунун эле өзгөрүшүнө алып келбестен, анын формалары менен мазмунун өркүндөтүүгө өбөлгө түздү. Бирок муну ишке ашыруунун татаалдыгы, биринчиден, чарбалык практикада туруктуулук эффективисинин, эсептин жана анын элементтеринин системдүүлүгүнүн жоктугу менен, экинчиден, башкаруу эсебинин туруктуу экономика шарттарында иштелип чыккан көптөгөн чет өлкөлүк методикаларынын биздин шарттарга ылайык келбеши менен байланышкан. Бул кубулуштарды экономикалык, административдик жана уюштуруучулук мүнөздөгү себептерде курчуткан: бухгалтердик эсепти өнүктүрүүнүн жалпы концепциясы калыптанган эмес, аны реформалоо процессине мамлекеттик колдоо көрсөтүү жетишсиз, аны жөнгө салуунун параметрлери менен инструменттеринин курамы чектелүү болгон. Мындан тышкары башкаруу эсеби системасында башкаруу көзөмөлүндөгү көйгөйлөр жетишерлик изилденген эмес. Туризм ишканаларындагы башкаруу көзөмөлүн уюштуруунун теориялык негиздери анча түшүнүксүз. Бул туристтик тармак үчүн заманбап рыноктук башкаруу шарттарына мүнөздүү болгон бухгалтердик эсеп менен аудитти өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана багыттарын аныктоонун зарылдыгын шарттайт.

Ошондуктан, биздин оюбузча бул багыттагы изилдөөлөр туризм тармагында эсеп жана аудит теориясы менен практикасын натыйжалуу өнүктүрүү үчүн абдан зарыл, актуалдуу болуп саналат.

Изилденип жаткан тармакта бухгалтердик эсеп менен аудитти уюштуруу теориясы менен практикасын өнүктүрүүгө олуттуу салым кошкон көрүнүктүү окумуштуулар: Исраилов М.И., Ержанов М.С., Дюсембаев К.Ш., Тайгашинова

К.Т., Арзыбаев А.А., Омуралиева Д.К., Осмоналиев А.О., Суранаев Т.Ж., Ботобеков А.А., Узенбаев Р.А., Нуралиева Ч.А., Мамасыдыков А.А., Шеремет А.Д., Аксененко А.Ф., Баканов М.И., Ламыкин И.А., Таций Г.М., Ивашкевич В.Б., Палий В.Ф., Сатубалдин С.С., Соколов Я.В., Деркач Д.И., Гиляровская Л.Т., Ураков Д.У. жана башкалар. Аталган маселелер белгилүү даражада изилденген менен аларды комплекстүү, теориялык жана практикалык изилдөө Кыргызстанда жетишерлик жүргүзүлгөн эмес, бул Кыргыз Республикасынын туристтик тармагында эсепти жүргүзүүнүн теориялык-методологиялык жана практикалык жоболорун иштеп чыгуунун чабалдыгын көрсөтөт. Андыктан, комплекстүү мамиле гана бухгалтердик эсеп жана анализсистемасын өркүндөтүү, анын натыйжасында Кыргыз Республикасынын улуттук экономикасын өнүктүрүү маселелеринин методологиялык чечимдерин табууга шарт түзөт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен байланышы. Диссертациянын негизги жоболору жана жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжалары иштелип чыккан сунуштар менен методикаларды Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинде, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы каржы рыногун жөнгө салуу жана тескөө мамлекеттик кызматында ишке кийирүүгө негизделет, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 21-январындагы №11 ажарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасын 2013-2017-жылдарга туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы» программасы менен байланышкан. Бухгалтердик эсеп жана аудит системасын өркүндөтүү маселелери Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 7.10.2010-ж. №231 «Ишкердик субъектилеринин (бюджеттик мекемелерден тышкары) бухгалтердик эсеп жана финансылык отчеттуулугу жөнүндө» токтому; Мамфин көзөмөлдүн 2010-жылдын 28 июлундагы №18 «Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары жөнүндө» токтому; Мамфин көзөмөлдүн 25.01.2011-ж. №2 «Финансылык отчеттуулукту ФОЭАСна ылайык даярдоо жана тапшыруу боюнча усулдук рекомендациялар жөнүндө» токтому сыяктуу документтерде чагылдырылган. Диссертациялык иш ОшТУнун «Кыргызстанда бухгалтердик эсепти, анализди жана аудитти өркүндөтүү көйгөйлөрү» багытындагы илим-изилдөө иштеринин планынын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана маселелери. Диссертациялык иштин максаты Кыргыз Республикасынын түштүк регионундагы туристтик ишмердүүлүктө эсеп менен аудитти өркүндөтүү боюнча усулдук рекомендацияларды иштеп чыгуу жана негиздөө, алардын негизинде эсеп жүргүзүү боюнча фирма ичиндеги стандарттарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү маселелерди чечүү талап кылынат:

- туристтик тармактын өзгөчөлүктөрүн жана алардын бухгалтердик эсеп жана аудит системасынын калыптанышына тийгизген таасирин аныктоо;
- Кыргыз Республикасынын түштүк регионунун туристтик тармагында бухгалтердик эсепти уюштуруу методологиясынын көйгөйлүү маселелерин аныктоо жана аларды чечүү жолдорун сунуш кылуу;

- турпродуктулар боюнча чыгымдардын бухгалтердик эсебин жүргүзүү методикасын иштеп чыгуу жанатуризм ишканаларында эсеп жана калькуляция жүргүзүүнү ФОЭАСна ылайык өркүндөтүү мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө;

-чыгымдарды бөлүштүрүү көйгөйүнүн учурдагы абалын, анын ичиненаларды бөлүштүрүү базасын методологиялык жана маалыматтык камсыздоо маселелерин изилдөө;

-Кыргыз Республикасынын түштүк регионундагы туризм ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун аудитин жана анализин жүргүзүүнүн уюштуруучулук-усулдук аспектилерин аныктоо;

-эмгек акы чыгымдарын оптималдаштыруунун негизги багыттарын аныктоо жана стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн бухгалтердик эсеп подсистемасын калыптандыруунун жана түзүүнүн алгоритминин инструментарийин иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн предмети болуп туризм ишканаларындагы эсеп менен аудиттин теориялык жана уюштуруу-усулдук маселелеринин жыйындысы жана аларды экономикалык анализде пайдалануу саналат.

Изилдөөнүн объектиси катары диссертацияда сунуш кылынган бухгалтердик отчеттуулукту калыптандыруу жана аны экономикалык анализде колдонуу жаатындагы уюштуруучулук-усулдук көз караштар сыноодон өткөрүлгөн Кыргыз Республикасынын Түштүк регионунун маалыматтары каралды.

Изилдөөнүн теориялык базасын бухгалтердик эсеп жана аудит, экономикалык анализ жана моделдештирүү маселелери боюнчакыргыз жана чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган жана негизделген фундаменталдык концепциялар жана гипотезалар; мыйзам жана укуктук актылар, Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы каржы рыногун жөнгө салуу жана тескөө мамлекеттик кызматынын программалык документтери жана чечимдери түздү.

Изилдөөнүн методологиясы жана методикасы. Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык негиздерин экономика илимдеринин классиктеринин, кыргыз жана чет өлкөлүк окумуштуулардын туризм субъектилериндеги бухгалтердик эсеп менен аудиттин методологиясы жана уюштуруу тажрыйбасы боюнча эмгектери, бухгалтердик эсеп жана экономикалык анализ боюнча мыйзам жана укуктук актылары; илимий-усулдук адабияттар; илимий-практикалык конференциялар менен семинарлардын материалдары түздү. Изилдөөнүн жүрүшүндө анализ жана синтез, индукция жана дедукция, системдүүлүк жана комплекстүүлүк сыяктуу таануунун жалпы илимий ыкмалары; диссертациялык иштин жаңы жоболорун негиздөөгө тарыхый жана логикалык көз караштар, ошондой эле экономикалык-статистикалык анализдин жана моделдештирүүнүн конкреттүү усулдук ыкмалары жана жолдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн методикасы кыргыз жана чет элдик теория менен практикада топтолгон билимдер менен шыктарды изилдөөгө жана жалпылоого, калыптанган эсеп системасын баалоого, Кыргыз

Республикасынын туризм тармагынын экономикалык субъектилеринде экономикалык анализди жана моделдештирүүнү жүргүзүүнүн маселелерин, маалыматтык базасын, ыкмалары менен жолдорун аныктоого негизделген.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн илимий жаңылыктарын түзгөн негизги натыйжаларга төмөнкүлөр кирет:

- туристтик тармактын өзгөчөлүктөрү жана алардын бухгалтердик эсеп жана аудит системасынын калыптанышына тийгизген таасирлери аныкталды;

- Кыргыз Республикасынын түштүк регионунун туристтик тармагында бухгалтердик эсепти уюштуруу методологиясынын көйгөйлүү маселелери аныкталды жана аларды чечүү жолдору сунуш кылынды;

- турпродуктулар боюнча чыгымдардын бухгалтердик эсебин жүргүзүү методикасы иштелип чыкты жана туризм ишканаларында эсеп жана калькуляция жүргүзүүнү ФОЭАСна ылайык өркүндөтүү мүмкүнчүлүктөрү изилденди;

- Кыргыз Республикасынын түштүк регионундагы туризм ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугунун аудитин жана негизги көрсөткүчтөрүнүн анализин жүргүзүүнүн уюштуруучулук-усулдук аспекти аныкталды;

- эмгек акы чыгымдарын оптималдаштыруунун негизги багыттары аныкталды жана стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн бухгалтердик эсеп подсистемасын калыптандыруунун жана түзүүнүн алгоритминин инструментарийи иштелип чыкты.

Изилдөөнүн натыйжаларынын теориялык жана практикалык мааниси. Диссертацияда алынган илимий жыйынтыктар туристтик тармактын эсеп системасын уюштуруунун теориялык жана методологиялык негиздерин калыптандырууга өбөлгө түзөт. Изилдөөнүн натыйжалары башкаруу чечимдерин кабыл алууга маалыматтык колдоо көрсөтүүнү камсыз кылуу боюнча колдонмо маселелерди чечүүгө шарт түзгөн бухгалтердик эсеп менен экономикалык анализдин мазмунун жана өнүгүү векторлорун аныктоочу концептуалдык жана усулдук жоболор катары колдонулушу мүмкүн.

Экономикалык мааниси. Бухгалтердик эсеп жана аудит, экономикалык анализ жана моделдештирүү маселелери боюнча кыргыз жана чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган жана негизделген фундаменталдык концепциялар жана гипотезалар; мыйзам жана укуктук актылар, Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы каржы рыногун жөнгө салуу жана тескөө мамлекеттик кызматынын программалык документтери жана чечимдери түздү.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Изилдөөнүн жүрүшүндө анализ жана синтез, индукция жана дедукция, системдүүлүк жана комплекстүүлүк сыяктуу таануунун жалпы илимий ыкмалары; диссертациялык иштин жаңы жоболорун негиздөөгө тарыхый жана логикалык көз караштар, ошондой эле экономикалык-статистикалык анализдин жана моделдештирүүнүн конкреттүү усулдук ыкмалары жана жолдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги абалы, коргоолуучу маселелер. Диссертацияда сунуш кылынган бухгалтердик отчеттуулукту калыптандыруу жана аны экономикалык анализде колдонуу жаатындагы уюштуруучулук-усулдук көз караштар сыноодон өткөрүлгөн Кыргыз Республикасынын Түштүк регионунун маалыматтары каралды.

Изилдөөнүн натыйжаларын сыноодон өткөрүү жана кийирүү. Диссертациялык иштин негизги теориялык жоболору, практикалык сунуштары менен рекомендациялары рынок шарттарында экономиканын өнүгүшү жана бухгалтердик эсеп системасын реформалоо көйгөйлөрү боюнча республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндалды жана жактырылды:

«Борбор Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтердик эсеп, аудит улуттук системаларынын көйгөйлөрү жана өнүгүү перспективалары» (Ысык-Көл форуму, Исраилов окуулары, Чолпон-Ата, 2012-2017);

«Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүүсүн инновациялык модернизациялоо стратегиясы (М.Р. Рыскулбеков атындагы КЭУ, Бишкек, 2014)», «Кыргыз Республикасынын ЕАЭБ шарттарында экономикалык өнүгүү перспективалары, (Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек, 2014)» ж. б.

Диссертацияда иштелип чыккан практикалык жана усулдук сунуштар Ош шаарындагы айрым ишканалар менен уюмдардын ишинде, ошондой эле жогорку окуу жайларда окутуу процессинде колдонулду. Кийирүү тиешелүү актылар менен тастыкталган.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыгындагы басма болгон макалалар. Ушул тема боюнча автор 13 илимий макала бардык колом боюнча 10 б.т, анын ичинен 2 чет олкодон, 11 КР ЖАКнын журналдарында жарык коргон.

Изилдөөнүн көлөмү жана түзүлүшү. Диссертация компьютердик текст боюнча 198 беттен жана киришуудон, 3 болумдон, корутундудан, жана адабияттардын тизмесинен тарат. Ии 23 суроттон, 31 таблицадан жана 2 тиркемени озуно камтыйт.

Иштин негизги мазмуну

Биринчи бөлүм «Кыргыз Республикасынын түштүк регионунда туристтик кызматтарды уюштуруунун теориялык негиздери жана алардын бухгалтердик эсеп менен аудиттин өнүгүшүнө тийгизген таасири» деп аталып, анда туристтик ишмердүүлүктүн калыптануусунун жана уюштуруунун теориялык маселелери жана анын чарба жүргүзүүнүн азыркы шарттарында бухгалтердик эсеп менен аудитти уюштурууга тийгизген таасирлери каралган.

Учурдагы экономика илиминде туризм «туристтик индустрия» деп аталган көп тармактуу өндүрүштүк комплекс компоненттеринин бири гана болуп саналган татаал социалдык-экономикалык система катары каралат. Экономикалык көйгөйлөр туризмдин социалдык жана экологиялык аспектилеринин контекстинде талданат.

Кыргыз Республикасынын түштүк регионунун экономикалык, жаратылыштык-климаттык жана башка шарттары туризм тармагынын акыркы жылдары динамикалуу өнүгүшүнө өбөлгө түзүүдө.

Алсак, 2016-жылдын 1-январына карата республиканын аймагында туризм тармагы менен байланышкан экономикалык ишмердүүлүк менен алектенген 100,5 миң чарба жүргүзүүчү субъекти (юридикалык жана физикалык жактар) катталган, бул өткөн жылдын тиешелүү датасына караганда 7,7 пайызга көп, алардын ичинен 9,9 миң субъекти, же 6,5 пайызы – рекреация жана эс алуу жаатында кызматтарды көрсөтөт.

Туризм чөйрөсүндө жеке ишкердик менен 88 миң физикалык жак, же жалпы катталган чарба жүргүзүүчү субъектилердин 87,9 пайызы алектенет. Региондогу аталган тармакка тиешелүү субъектилердин облустар боюнча бөлүштүрүлүшүн карап көрөлү (1-табл.).

Таблицада көрүнүп тургандай, түштүк регионунда катталган эс алуу жана туризм ишканалары менен санаториялык-курорттук мекемелери негизинен Жалал-Абад облусунда, ал эми туристтик агенттиктер Ош шаарында абдан көп, республикадагы жаратылыш парктары менен коруктардын жарымы түштүк региондо (Баткен облусунда 2, Жалал-Абад облусунда 4, Ош облусунда 3).

1-таблица. Туризм чөйрөсүндө ишмердүүлүк менен алектенген каттоодон өткөн чарба жүргүзүүчү субъектилер, КР түштүк регионунун аймагында (2016-ж. 1-январына карата, бирдик)

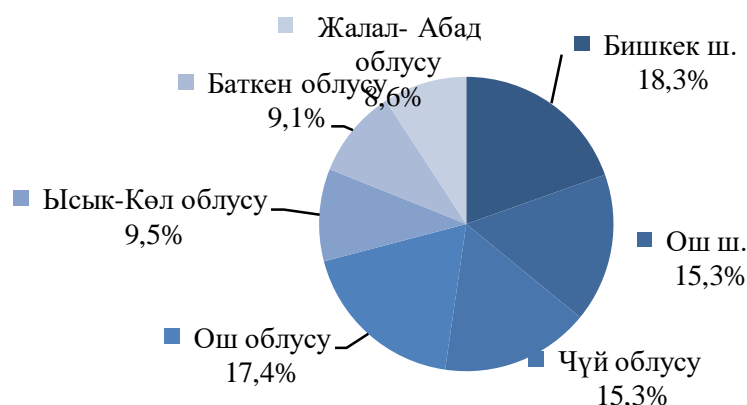
	Мейманканалар	Эс алуу жана туризм ишканалары	Ресторандар, барлар жана ашканалар	Туристтик агенттиктер	Санаториялык-курорттук мекемелер	Жаратылыш парктары жана коруктар
Кыргыз Республикасы	1075	877	4744	3502	89	19
Баткен облусу	40	24	355	40	4	2
Жалал-Абад облусу	114	61	321	158	10	4
Ош облусу	40	22	592	60	6	3
Ош шаары	93	22	223	341	6	-

2-таблица - Туризм чөйрөсүндө ишкердик менен алектенген каттоодон өткөн чарба жүргүзүүчү субъектилер (юридикалык жактар), КР түштүк регионунун аймагында (2016-ж. 1-январына карата, бирдик)

	Мейманканалар	Эс алуу жана туризм ишканалары	Ресторандар, барлар жана ашканалар	Туристтик агенттиктер	Санаториялык-курорттук мекемелер	Жаратылыш парктары жана коруктар
--	---------------	--------------------------------	------------------------------------	-----------------------	----------------------------------	----------------------------------

Кыргыз Республикасы	157	224	411	2274	73	19
Баткен облусу	5	4	1	12	4	2
Жалал-Абад облусу	10	27	13	59	9	4
Ош облусу	3	5	-	22	5	3
Ош шаары	-	10	9	152	6	-

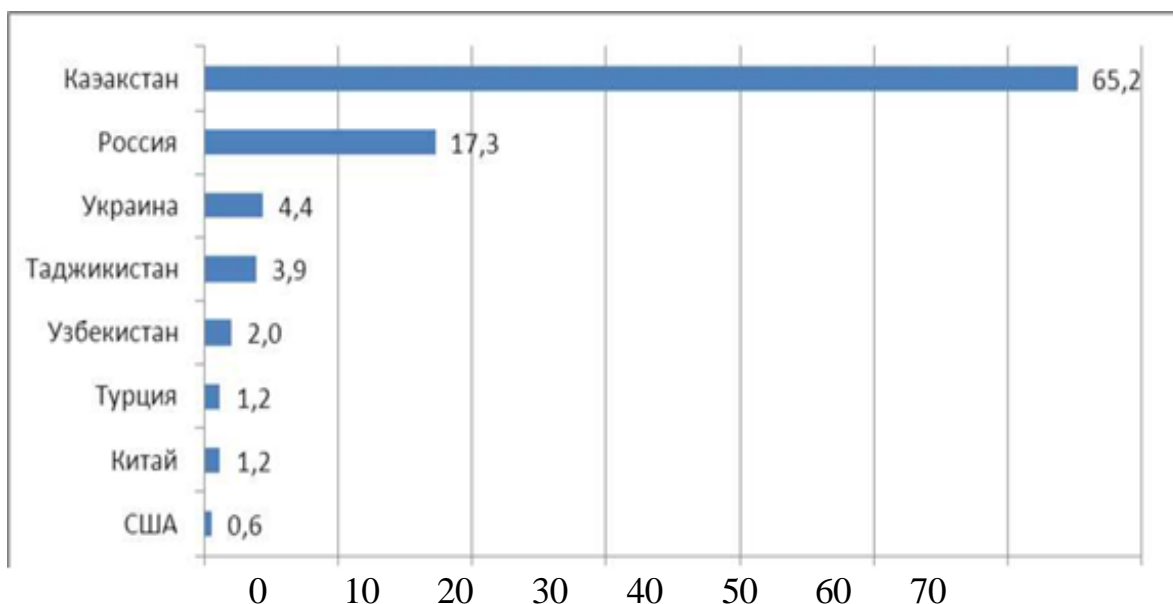

1-чийме. 2016-жылы туризм чөйрөсүндө экономикалык ишмердүүлүк менен алектенген чарба жүргүзүүчү субъектилер(юридикалык жана физикалык жактар), (пайыз менен)

3-таблица - Кыргыз Республикасына келип кеткен чет өлкөлүк жарандардын саны, өлкөлөр боюнча (миңадам)

	жылдар					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Жалпы	854,9	2277,5	2406,0	3076,0	2849,4	3050,6
анын ичинен өлкөлөр боюнча:						
Казакстан	541,7	865,0	1675,6	2156,0	1998,5	1989,2
Кытай	18,4	25,3	24,1	30,1	29,9	35,8
Россия	134,4	1020,6	364,6	448,9	447,7	528,7
АКШ	7,0	15,8	16,7	20,2	14,3	19,2
Тажикстан	68,3	50,9	72,1	114,1	79,3	117,6
Туркия	8,1	15,7	18,4	25,4	33,0	36,1
Өзбекстан	20,1	212,2	158,6	190,5	125,9	60,9

2015-жылы Кыргыз Республикасына келип кеткен чет өлкөлүк жарандардын саны 3,1 млн. кишини түзгөн, бул 2010-жылга салыштармалуу 2,2 эсе көп. КМШ өлкөлөрүнөн республикага 2,9 млн. киши (чет өлкөлүк туристтердин жалпы санынын 95,1 пайызы) жана башка өлкөлөрдөн - 152,8 миңкиши (4,9 пайызы) келген. Чет өлкөлүк туристтердин негизги агымы Казакстандан, Россиядан, Өзбекстандан, Тажикстандан, Кытайдан, Германиядан, Туркиядан жана АКШдан болгон.

2-чийме– 2015-жылы Кыргыз Республикасынын чек арасынан өткөн чет өлкөлүк жарандардын саны, өлкөлөр боюнча (пайыз менен)

Туризм ишканаларынын өнүгүшүнө таасир берген факторлордун анализи, алардын ишмердүүлүгүнө олуттуу таасир тийгизген маанилүү фактор болуп сезондуулук эсептелээрин көрсөттү. Жалпы туризм ишканалары үчүн 1 жыл же андан аз мезгилге кыска мөөнөттүк термелүүлөр болгон циклдүү.

Көз карандысыздык жылдарында Кыргызстанда туристтик тармак узак өнүгүү жолун басып өттү. 1991-жылга чейин өлкөдө туризм менен алектенген 3 гана түзүм («Интурист», Туризм боюнча республикалык кеңеш жана «Спутник» эл аралык жаштар туризм бюросу) болсо, бүгүнкү күндө, экономикалык реформалар саясатынын жыйынтыгында, туризмде жеке сектордун үлүшү өлкөнүн экономикасынын олуттуу бөлүгүн түзөт. Кыргызстанда туристтик кызматтар рыногу калыптанды.

Кыргыз Республикасы 1993-жылдан бери Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмдун (ВТО) мүчөсү болуп саналат. Көз карандысыздык алгандан бери Кыргызстан Бүткүл дүйнөлүк Берлин туристтик биржасы, Лондон туристтик жарманкеси, Стамбул жана Алма-Ата эл аралык туристтик жарманкелери сыяктуу аймактык жана эл аралык туристтик жармакелердин, анын ичинде өлкөнүн туристтик мүмкүнчүлүктөрүн жана потенциалын таанытканар түрдүү көргөзмөлөрдүн ишине жигердүү катышып келет.

Республиканын экономикасынын рыноктук өзгөрүүлөрү шарттарында кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн ишмердүүлүгүнүн бухгалтердик эсеби менен анализин уюштуруу маселелери өзгөчө мааниге ээ болууда. Туристтик кызматтарды уюштуруу көйгөйлөрү актуалдуу маселелерге кирет. Республиканын жаратылыш шарттары жана гео саясий абалы бул тармактын өнүгүү перспективаларын аныктайт.

Кызматтар – бул аткаруучу менен керектөөчүнү түздөн-түз аракеттешүүсүнүн натыйжасы, ошондой эле керектөөчүнүн муктаждыктарын канааттандыруу боюнча аткаруучунун ишмердүүлүгү. Андыктан, «кызмат» түшүнүгү универсалдык мааниге жана туристтик ишканалардын ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнөн жана

багыттарынан көз каранды эмес.

Туристтик кызматтардын башкы мүнөздөмөлөрүнө төмөнкүлөр кирет:

1) ажырагыстыгы, бул кызматты көрсөтүү менен керектөөнүн бир учурда ишке ашырылышын билдирет. Кызмат керектөөчүнүн (коноктун, туристтин) эмес, өндүрүүчүнүн (мейманкананын) аймагында көрсөтүлөт. Мейманкананын кызмат көрсөткөн персоналы, керектөөчү менен түздөн-түз алака жасайт жана керектөөчү аныкызматтын ажырагыс бөлүгү карайт;

2) көрсөтүлөгн кызматты сактоо (топтоо) мүмкүн эместиги. Кызматты өндүрүү белгилүү убакытта жана мейкиндикте ишке ашат: эгерде кызмат (туристтик продукт) белгилүү күнү ишке ашпаса, анда мейманкананын финансылык натыйжалары азыраак болуп калат;

3) кызматтарды алар көрсөтүлгөнгө чейин баалоого мүмкүн эмес;

4) суроо-талаптын өзгөрүүсүнүн сезондуулугу. Мейманканынын кызматтарына суроо-талап жайында көбөйөт жана кышкы мезгилде азаят, анткени көпчүлүк туристтер жай айларында эс алышат;

5) бири-биринен көз карандылык. Туристтик продуктунун сатылуусунун көлөмүнө: өлкөдөгү саясий жана социалдык-экономикалык шарттар, туроператорлор, турагенттер жана мейманкана тарабынанкабыл алынган маркетингдик чечимдер, конокторду (туристтерди) тартуунун көлөмү, транспорттук тейлөөнүн деңгээли таасирин тийгизет.

Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарына өтүү менен бухгалтердик эсеп менен отчеттуулуктун туура уюштуруу жана жүргүзүү көбүнчө ишканаларда эсеп саясатын түзүүнүн тууралыгынан көз каранды болот.

Экономикалык адабияттардаар кандай аныктамалар келтирилет: “Ишкананын эсепсаясаты азыркы мезгилде аракеттенип жаткан ченемдик базанын шарттарында ишканада бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн усулдук жана уюштуруучулук негиздерин жөнгө салуучу принциптер менен эрежелердин жыйындысы болуп саналат”; “... чарба жүргүзүүнүн тиешелүү шарттарында ишкана тандап алган бухгалтердик эсепти жүргүзүү ыкмаларынын жыйындысы”; “... бул ишкана жалпы кабыл алынган эрежелер менен өз ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнө жарашатандап алган бухгалтердик эсеп жүргүзүүнүн конкреттүү ыкмаларынын жана формаларынын жыйындысы”.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 26-мартындагы токтомуна ылайык уюмдун эсеп саясаты деп бухгалтердик эсеп жүргүзүүнүн ал кабыл алган ыкмаларынын – чарбалык ишмердүүлүк фактыларын баштапкы байкоо жүргүзүүнүн, нарктык өлчөөнүн, утурумдук топтоштуруунун жана жыйынтыктоочу жалпылоонун жыйындысы аталат. Бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн ыкмаларына чарбалык ишмердүүлүк фактыларын топтоштуруу жана баалоо, активдердин наркын жокко чыгаруу, документ жүргүзүүнү уюштуруу, инвентаризация, бухгалтердик эсеп счетторун колдонуу, бухгалтердик эсеп регистрлеринин системасы, маалыматтарды иштетүү жана башка тиешелүү ыкмалар менен жолдор кирет.

Биздин оюбузча, эсеп саясаты – бул бухгалтердик эсеп жүргүзүүгө жана отчеттуулук тапшырууга шарт түзгөн принциптердин, процедуралардын жана ыкмалардын жыйындысы. Эсеп саясатына бухгалтердик эсеп жүргүзүүнүн жалпы эрежелери менен ишкананын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнө жараша тандалып алынган конкреттүү усулдар жана ыкмалар, ошондой эле формасы кирет.

Ишкананын эсеп саясаты, бухгалтердик эсептин ыкмасын ишке ашыруу эрежелеринин жыйындысы катары эсеп жүргүзүүдөн максималдык эффекттини камсыз кылуусу керек. Бул финансылык жана башкаруу маалыматтарынын өз убагында калыптануусу, анын тууралыгы, объективдүүлүгү, жана башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн пайдалуулугу жана бардык керектөөчүлөр үчүн жеткиликтүүлүгү дегенди билдирет. Ишкананы башкаруу көйгөйлөрүн чечүүнүн натыйжалуулугу бухгалтердик эсептин аталган функциясынын аткарылышынан көз каранды болгондуктан, изилдөөнүн максаты бухгалтердик эсептин негизги уюштуруучулук аспектилерин жана ошондой эле аларды ишке ашыруунун техникалык принциптерин көрсөтүү болуп саналат.

Ишкананын эсеп саясаты башкы принциптер менен эрежелердин жыйындысынын негизинде калыптанат, аларды тандоодо максималдык оптималдаштыруу максатында системалык көз караш талап кылынат.

Ошондуктан эсеп саясатын тандоодо төмөнкү факторлорду эске алуу зарыл:

- ишкананын менчигинин формасын жана уюштуруучулук-укуктук статусун (мамлекеттик, жеке, акционердик коом, өнөктөштүк ж.б.у.с.);
- тармагы жана ишмердүүлүгүнүн түрү (өнөр-жайы, курулуш, соода, айыл чарбасы, туризм ж.б.);
- башкаруунун уюштуруучулук түзүмү жана структуралык бөлүмдөрдүн болушу; өлчөмү (ишмердүүлүктүн масштабдары, сатуунун көлөмү, персоналдын саны ж.б.);
- ишкердиктин утурумдук жана узак мөөнөттүк максаттары (кошумча каржы ресурстарын тартуу, рынокто атаандаштык позицияларын бекемдөө, инвестициялык программаларды ишке ашыруу, акциялардын котировкаларынын жогорулашы ж.б.);
- ишмердүүлүктүн өзгөчөлүктөрү–өндүрүштүк (технологиялык түзүмү, керектелүүчү ресурстар), коммерциялык (камсыздоону жана сатууну уюштуруу, эсептешүү системалары жана формалары, сатып алуучулар менен өз ара мамилелер), финансылык (банктер жана башка каржы институттары менен, салык системасы менен өз ара байланыштар), башкаруучулук (түзүлүшү, менчик ээлеринен көз карандысыздыгы, отчеттуулугу, техникалык камсыздоонун анын ичинде компьютердик техника менен камсыз болуу деңгээли);
- кадрдык камсыздоо – персоналдын квалификация деңгээли (тажрыйбасы, шыгы, алдына коюлган маселелерди жана көйгөйлөрдү түшүнүү даражасы, аларды чечүү жөндөмү);
- чарбалык кырдаал – рыноктук инфраструктуранын деңгээли, чарбалык,

салыктык, бухгалтердик мыйзамдардын абалы, инвестициялык климаттын жагымдуулугу ж.б.у.с.

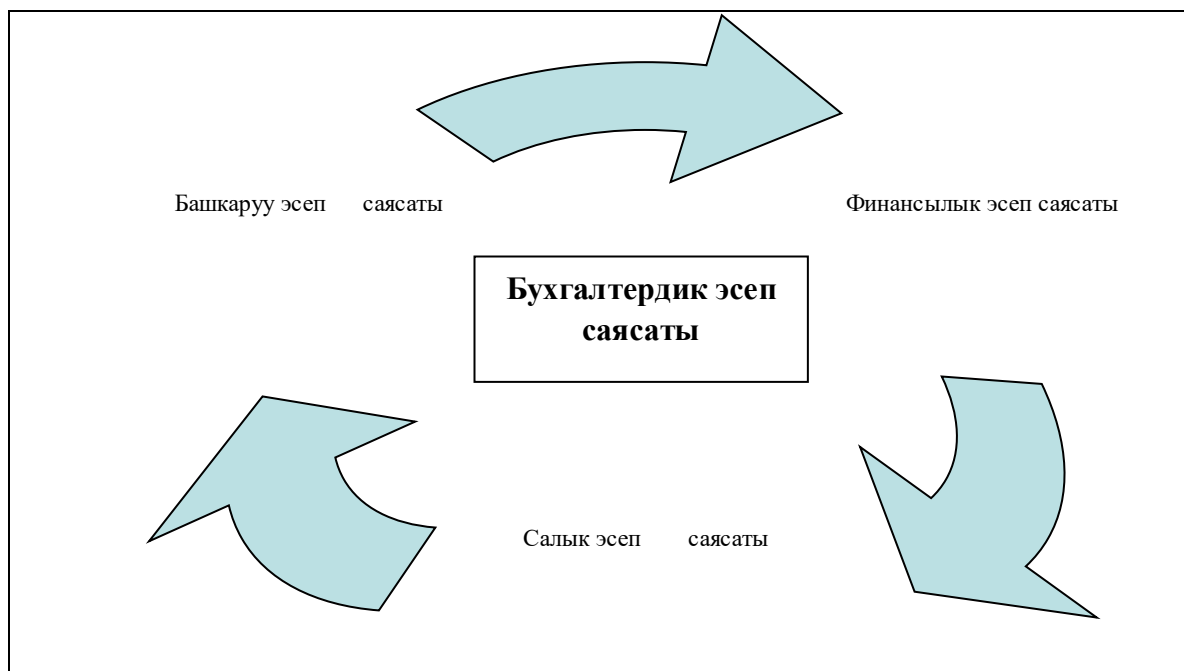
Бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук системасын калыптандырууда ар бир өлкө тигил же бул деңгээлде мыйзам актыларына таянат. Кесиптик уюмдардын бухгалтердик эсеп системасын түзүүгө тийгизген таасири ар түрдүү.

Диссертациялык иштин экинчи бөлүмү «**Туристтик кызматтарды талдоо жана баалоо, бухгалтердик эсептин уюштуруучулук-усулдук аспектиери жана алардын ФОЭАСна ылайык келиши**» деп аталып, анда Кыргызстандын түштүк регионунда туристтик кызматтарды өнүктүрүү, компанияларды башкаруу системасында жана туристтик тармактын ишканаларынын эсеп тажрыйбасында маалымат технологияларын пайдалануу маселелери каралды.

Ата мекендик эсепти трансформациялоонун эң маанилүү элементи болуп бухгалтердик эсептин башкы принциптерин системалаштыруунун алдыңкы звеносу катары эсеп саясатынын айрым элементтеринин маалыматтык базасын өркүндөтүү зарылдыгы саналат.

Өткөн жылдар ичинде эсеп саясаты бухгалтердик жана салык эсеби максатында активдер менен милдеттенмелерди баалоо ыкмаларын тандоо менен гана чектелбеши керек экендигин анык билинди. Ички өндүрүштүк эсептин маалыматтык базасы катары башкаруу эсебинин ролу жогорулады.

Эсеп саясатынын ички түзүүчүлөрү болгон финансылык эсеп саясатынын (ФЭС), башкаруу эсеп саясатынын (БЭС) жанасалык эсеп саясатынын (СЭС) негизинде бир системалык документте түзүлүшү мүмкүн.

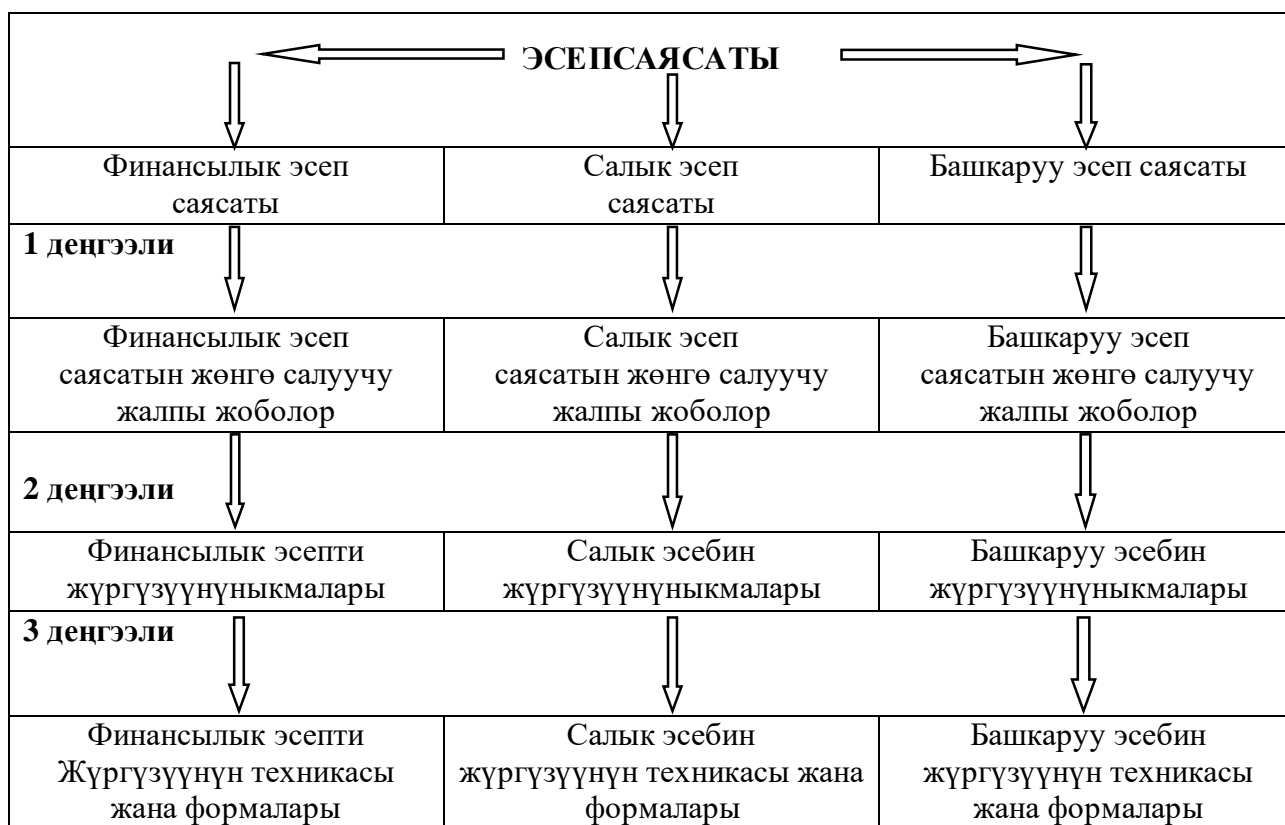
1-чийме. Эсеп саясатынын түрлөрүнүн өз ара байланышы

Бухгалтердик илимий билимдердин методологиялык базасы катары эсеп саясатын калыптандырууга негизги көз караштарды пайдаланып, эсеп саясатынын эң маанилүү принциптеринин аракеттенүү чөйрөсүн тармактык

өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен кеңейтүүгө болот. Буга1 «Финансылык отчеттуулук тапшыруу» ФОЭАСынынэсептин тармактыкэрежелерин пайдалануу жөнүндөталабы далил болот. Биз туристтик мамилелердин чынжырчасынын башкы звеносу катары туроператордун эсеп саясатынын маалыматтык базасын изилдедик.

Эсеп саясатынын методологиялык базасы катары бухгалтердик эсепти жөнгө салуучу документтердин системасын пайдаланып, илимий билимдердин конкреттүү тармагы - туристтик ишмердүүлүктүн эсеп саясатынын алкагында *фирма ичиндеги стандарттарды* калыптандыруунун схемасын моделдештирдик. Туризмдеги бухгалтердик эсеп боюнча фирма ичиндеги жоболорду түзүү методикасынын эки варианты иштелип чыкты.

Биринч вариант финансылык, башкаруу жана салык эсеп саясатын системалаштырууда вертикалдык байланыштарды түзүүгө негизделген. Бул документтин айырмалуу өзгөчөлүгү болуп анын иерархиялуу түзүмү эсептелет.

2-чийме. Эсеп саясатынын биринчи варианты: аны калыптандыруунун көп деңгээлдик системасы

Бул вариант, бир жагынан, фирма ичиндеги башкы финансылык документ – эсеп саясатын уюштурууга чектөө киргизүү менен бухгалтердик эсептин маалыматтык базасын кыскартат, ал эми экинчи жагынан, эсеп процессин эсеп саясаты уюштуруу түрүндө бирдиктүү маалымат талаасына шайкештирет.

Эсеп процессинин уюштуруучулук аспектиери эсеп саясаты боюнча буйрукта эле эмес, башка буйрук берүүчү документтерде да бекитилиши мүмкүн,бул аталганпроцесске тиешелүү түзөтүүлөрдү өз убагында кийирүүгө,

аны чарбалык ишмердүүлүктү уюштуруунун улам өзгөрүп турган шарттарына жалпы тартипти сактоо менен ыңгайлаштырууга шарт түзөт. Бул максатта эсеп саясатынын экинчи варианты иштелип чыкты, анда туризмде бухгалтердик эсепти жүргүзүү боюнча жалпы фирма ичиндеги стандартты түзүү каралган.

ЭСЕП САЯСАТЫ			
1-блок Туристтик уюмдарда бухгалтердик эсепти жүргүзүү боюнча жалпы жоболор	2-блок Финансылык эсепти жүргүзүү боюнча фирма ичиндеги стандарт	3-блок Салык эсебин жүргүзүү боюнча фирма ичиндеги стандарт	4-блок Башкаруу эсебин жүргүзүү боюнча фирма ичиндеги стандарт

3-чийме. Эсеп саясатынын биринчи варианты: эсепжүргүзүүнүн жалпы маалымат базасынын негизинде

Мындай документти түзүү эсеп маалыматтарын бирдиктүү маалымат мейкиндигинде калыптандыруу жана жөнгө салуу системасын координациялоого шарт түзөт. Ар бир блоку туристтик уюмдун эсеп процессин калыптандырган автономдуу документ болуп эсептелет. Белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасында туристтик тармактын субъектилеринин бухгалтердик эсебин ФОЭАСына өткөрүү чарба жүргүзүүчү субъектилерде финансылык маалыматтарды калыптандыруу процессинде айрым синтетикалык счетторду ирилештирүү аркылуу олуттуу өзгөрүүлөрдү жасоо зарылдыгын шарттады, бул эсеп жүргүзүүнүн структуралык же методологиялык багыттарына ылайык келбейт. Буга байланыштуу диссертацияда учурдагы эсеп жүргүзүүгө тиешелүү өзгөрүүлөр сунуш кыланды жана негизделди, бухгалтердик эсеп жүргүзүүнүн мааниси, маалымат берүүчүлүгү, счеттор планы, жазуулар системасы жана кабыл алуу даражасы сыяктуу белгилери боюнча спецификалык өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Биздин оюбузча, учурда өлкөдө колдонулган бөлүштүрүлбөгөн пайданын эсебин жүргүзүү тажрыйбасы туристтик тармактын ишканаларында жүрүп жаткан реалдуу процесстерди толук чагылдыра албайт. Отчеттуулуктун бул статьясы боюнча бөлүштүрүлбөгөн пайданын кайчы бөлүгү отчеттук мезгилде, кайсы бөлүгү өткөн мезгилдерде алынганын көрүү мүмкүн эмес. Биз мындай маалымат уюмдун өзү үчүн да, башка кызыкдар тараптар үчүн да керек деп эсептейбиз. Өткөн мезгилдерде таза пайда алган ишканалар ар түртүү себептер менен отчетиук жылы зыян тартып калышы, же, тескерисинче, акыркы отчеттук мезгилдин оң натыйжасы өткөн жылдарда тартылган бардык зыянды жаап кетиши мүмкүн. Мындан тышкары, счеттун аталышы анын мазмунуна туура келбейт. Ошондой эле чарба жүргүзүүчү субъектилердин ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын алдын ала аныктоо мүмкүн эместигин, б.а. натыйжа оң же терс болушу мүмкүн экендигинэске алуу зарыл. Жогорудагы кемчиликтерден улам диссертациялык изилдөөдө 5300 «Бөлүштүрүлбөгөн пайда» счетун «Бөлүштүрүлбөгөн пайда (Жабылбаган зыян)» деп өзгөртүп атоо, жана ага 5310 «Өткөн жылдардагы бөлүштүрүлбөгөн пайда (жабылбаган

зыян)»; 5320 «Отчеттук жылдагы бөлүштүрүлбөгөн пайда (жабылбаган зыян)» субсчетун ачуу сунуш кылынды.

КРда бухгалтердик эсепти ФОЭАСына өткөрүүтуристтиктармактын чарба жүргүзүүчү субъектилеринде каржылык маалыматтардын калыптануу процесстеринде олуттуу өзгөрүүлөрдү жасоо зарылдыгын пайда кылды. Атап айтсак, резервдердин экономикалык мааниси ар башка болгон 3 түрү бир счетко (3700 "Резервдер") бириктирилди.

Колдонмодо сунуш кылынган 3700 "Резервдер"счету жана:

3710 "Кепилденген тейлөөгө резерв"

3720 "Сот доо арыздарын төлөөгө резерв"

3730 "Бөлөк резервдер"субсчеттору резервдердин структуралык же методологиялык багыттарына жооп бербейт.

Мындан улам 3700 счетун резервдердин структуралык маанисине туура келген төмөнкү субсчетторго бөлүштүрүүнү сунуш кылабыз:

а) 3710 "Уставдык резервдер"

Мындай аталыштагы субсчетту кийирүүнүн маңызын активдин, тактап айтканда – кыймылсыз мүлктүндивиденд түрүндөгү касиетин белгилөө түзөт. Мындай субсчетту колдонуурезервдик фондунун суммасы ликвиддүү эмес жана баасы түшүп кеткен активдерге туура келген учурда белгилүү мааниге ээ. Чарба жүргүзүүнүн азыркы шарттарында мындай кырдаалдар көп кездешет. Бул учурда чарба жүргүзүүчү субъекти облигацияларды төлөө үчүн уставдык резервдин суммасын кенен пайдаланат.

б) боло турган чыгымдаргарезервдер.

Счеттор планына колдонмодо боло турган чыгымдарга резервдердин эсебин мөөнөтүнөн өткөн кирешелердин курамында жүргүзүү сунушталат жана бул максатта 4200 "Мөөнөтүнөн өткөн кирешелер" счету каралган. Методологиялык жактан эсеп жүргүзүүнүн мындай тартиби баштапкы байкоо жүргүзүүнүн жана нарктык өлчөөнүн талаптарына ылайык келбейтжанаболо турган чыгымдарга резервдерди калыптандыруунун жана пайдалануунун экономикалык маңызына карама-каршы келет. Андыктан алардын эсебин 3700 счетунда резервдердинкурамында өз алдынча субсметто, айталы 3720 субсметунда жүргүзүү керек.

Өз алдынча субсметтуколдонуу атайын эсептөөлөр менен сметалардын негизинде резервдөөгө, резервдин суммасын тиешелүү эсеп регистринде каттоого шарт түзөт, бул тигил же бул резерв боюнча суммаларды калыптандыруунун жана пайдалануунун негиздүүлүгүнө, тууралыгына өбөлгө түзөт. Эсеп жүргүзүүнүн мындай тартиби резервдердин суммаларын тиешелүү эсеп регистринин жардамында ыкчам түзөтүүгөжардам берет.

в) баалануучу резервдер.

Белгилүү болгондой, ФОЭАСбелгилүү эсептөөлөрдү талап кылган ар түрдүү нарктык өлчөмдөрдү пайдаланууну көздөйт. Бул талаптын эл аралык бухгалтердик тажрыйбада конкреттүү көрүнүшү болуп пайда менен зыянын асимметриялык эсеби саналат: пайда эсепте чарбалык операция ишке ашкандан кийин гана чагылдырылат, ал эми зыян аны тартуу мүмкүндүгүкелип чыккан мезгилден тартып чагылдырылышы мүмкүн. Мындай зыянын ордун толтуруу

баалануучу резервдерди түзүүнү талап кылат же резервдердин бул түрүн башкача атоого болот. Бул максатта 3730 "Баалануучу резервдер" субсчетун колдонууга болот.

Баалануучу резервдер чарбалык субъектинин финансылык туруктуулугун, демек, финансылык отчеттуулуктун тууралыгын жана сапатын бир топ жогорулатат. Бул, өз кезегинде, керектөөчүлөргө туристтик тармактын ишканаларынын активдерин чыгымдык эмес, реалдуу баалоого шарт түзөт.

Жогорудагылардан улам, Колдонмодо сунуш кылынган:

3710 "Кепилденген тейлөөгө резерв"

3720 "Сот доо арыздарын төлөөгө резерв"

3730 "Бөлөк резервдер" субсчетову методологиялык негизге ээ эмес, ошондуктан аларды бир субсчетом, мисалы, "Бөлөк резервдер" деп аталган субсчетом бириктирип, 3740 номерин ыйгарып койсо болот.

Үчүнчү «Туризмдеги аудиттин уюштуруучулук-усулдук маселелери жана КРда аны өркүндөтүүнүн негизги багыттары» бөлүмүндө маалымат агымдарын колдонуунун пайдалуулугун жогорулатуунун жана аларды туризмдеги эсеп менен отчеттуулукта чагылдыруунун мүмкүнчүлүктөрү каралды. Экономикадагы жана чарбалык ишмердүүлүктөгү кыйынчылыктар менен өзгөрүүлөр аудитордук ишмердүүлүк жаатындагы белгилүү көйгөйлөрдүн келип чыгышына алып келет, батыш аудиторлорунун пикиринде, аларга төмөнкүлөр кирет:

-азыркы мезгилде аудитордун ишмердүүлүгү баштапкы документацияны, чарбалык операциялардын ишкананын жылдык отчеттуулугунда чагылдыруунун тууралыгын жана толуктугун текшерүү менен байланышкан. Тажрыйба көрсөткөндөй, ишкана үчүн аудитордун айрым чарбалык операциялардын жылдык отчеттуулукта чагылдыруунун тууралыгын гана текшерген ревизор катары эмес, компетенттүү өнөктөш, ар кандай маселелер боюнча кеңешчи катары тартуу мүмкүндүгү маанилүү;

-оң аудитордук корутундуга карабастан, тышкы керектөөчүлөр ишкананын реалдуу мүмкүнчүлүктөрү тууралуу толук маалымат ала алышпайт, анткени аудитордун корутундусу жана отчету ретроспективдик мүнөзгө ээ. Аудитор ишкананын аракеттенүүсүнө коркунуч жараткан кооптуулуктарды өз убагында көрө билүүгө жана ишканага банкрот болуунун алдын алууга көмөк көрсөтүүгө тийиш.

Азыркы экономикалык шарттар аудиторлордон биринчи кезекте кардарлардын чарбалык ишмердүүлүгүн, ошондой эле ишмердүүлүк чөйрөсүн жана ага таандык кооптуулуктарды мыкты билүүнү жана түшүнүүнү; атайын экономикалык эле эмес, тармактык да билимдерди пайдаланууну; текшерүүнүн жүрүшүндө жаңы усулдарды жана маалымат технологияларын пайдаланууну талап кылууда.

Аудиттин логикалык аякташы болуп анын натыйжаларын жалпылоо жана ишке ашыруу саналат. Бул этапта аныкталган кемчиликтер, мыйзам бузуулар жана кыянаттыктар топтоштурулат, системага салынат; терс факторлорду жоюуга жана мындан ары аларды болтурбоого өбөлгө түзгөн башкаруу

чечимдери иштелип чыгат. Документалдык көзөмөлдүн натыйжалары аны жүргүзгөн субъектиге карап акты, корутунду, баяндама (жана башка форма) түрүндө жалпыланат. Бирок бул формалардын ар биринин тыянактарынын мазмуну далилдөө күчүнө ээ болушу керек.

Ошондуктан, көзөмөлдүн натыйжаларын жалпылаган документтин ар бир жобосун баштапкы булактардын, ошондой эле мыйзам жана ченемдик актылардын маалыматтары менен негиздөө маанилүү. Ал үчүн көзөмөл аракеттерин аткаруунун жүрүшүндө бардык олуттуу эмес кемчиликтерди жана аныксыздыктарды жумушчу таблицаларга түшүрүп, жалпылоочу документте аларга шилтеме жасоо керек. Олуттуу кемчиликтерди актынын (корутундунун, каттын) өзүндө көрсөтүү максатка ылайык. Жалпылоочу документтин тастыктоочу мааниси ошондой эле анын текстинде кызмат адамдарынын иш-аракеттерине көзөмөл жүргүзүүчү субъектилердин субъективдүү баа берүүсүнүн жок болушу менен камсыз кылынат. Ушул учурда гана туризм ишканаларынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга шарт түзгөн максаттуу жана иштиктүү башкаруу чечимдерин кабыл алууга болот.

Туризм индустриясында божомолдоону изилдөө жана пайдалануу дүйнөдөгү саясий жана экономикалык кризиске карабастан дүйнөлүк туризмдин көлөмү улам өсүп барат деп жыйынтык чыгарууга шарт түздү. Ошондуктан статистикалык маалыматтардын негизинде жасалган божомолдорго таянып экономиканын ушул чөйрөсүн өнүктүрүү зарыл.

Ошентип, заманбап компьютердик программалык продуктулар, прогноздоо ыкмалары жана усулдары экономиканын татаал тармагы болгон туризм индустриясына изилдөөгө: мейманканалардын толушунун жана жалпы туризмдин сезондук өзгөрүүлөрүн аныктоого; цикл, тренд, сезондук өзгөрүүлөр жана кокустуктар компоненттеринен турган убакыт катарларынын аракеттенүү тенденцияларын ачып көрсөтүүгө; узак мөөнөттүк жана кыска мөөнөттүк мезгилде прогноз жасоого мүмкүндүк берет. Бул экономиканын аталган секторун, айрым ишканалардын деңгээлинде, ошондой эле мамлекеттик деңгээлде башкарууга шарт түзөт.

Рыноктук шарттардын аныксыздыгынан жана экономиканын туруксуздугунан улам КР түштүк регионунда туризм индустриясынын өнүгүү динамикасын тынымсыз изилдөө жана прогноз жасоо талап кылынат.

Туризмдин эмгек акыны, калктын кирешелерин жогорулатууга жана жакырчылыкты кыскартууга салымы анын республиканын социалдык өнүгүүсүнө тийгизген таасирин көрсөтөт.

Туризм чөйрөсүнүн кызматкерлеринин орточо бир айлык эмгек акысы КР Улуттук статистика комитетинин маалыматтарына ылайык 6972 сомду түзгөн (4-таблица). 2008-жылы ал 2249 сомго барабар болгон, башкача айтканда жети жыл ичинде эмгек акы 3 эсе жогорулаган.

Диссертациялык иште ар түрдүү гипотезаларды эске алуу менен убакыт катарларынын (трендинин) негизинде прогноздук эсептөөлөрдү жасоо процессин чагылдырдык.

4-таблица. Туризм кызматкерлеринин орточо айлык эмгек акысы, сом менен

Жылдар	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Туризм чөйрөсүнүн кызматкерлеринин орточо айлык маянасы	2249	2550	2773	3563	4411	5208	5514	6972

4-таблицанын негизинде(у) натыйжа көрсөткүчүнүн байланышынын формасын (t)убакыт катары аркылуу аныктайбыз жана прогноздук эсептөөлөрдү жүргүзөбүз. Таблицанын маалыматтары боюнча Mapleтибиндеги колдонмо математикалык системаларпакетинин же Micro Soft Excel офистик тиркемесинин жардамында график тургузуп, у менен t ортосундагы функционалдык көз карандылыктын тренди сызыгын аныктайбыз:

4-таблицадан көрүнүп тургандай, трендинин математикалык формасы төмөнкү сызыктуу формада чагылдырылышы мүмкүн:

$$y = a_0 + a_1 t \quad (3.1)$$

a_0 жана a_1 параметрлерин аныктоо үчүн эң кичине квадраттар ыкмасын колдонобуз. F функциясын төмөнкү шарт канааттандырылгандай тургузабыз:

$$F = \sum_{i=1}^n (y_i - a_0 - a_1 t_i)^2 \rightarrow \min \quad (3.2)$$

F функциясында a_0 жана a_1 – өзгөрмөлүү деп алабыз. Бул өзгөрмөлүүлөр боюнча тийинди туундуларды алабыз жана нөлгө теңдейбиз, б.а.

$$\begin{cases} \frac{\partial F}{\partial a_0} = -2 \sum_{i=1}^n (y_i - a_0 - a_1 t_i) = 0, \\ \frac{\partial F}{\partial a_1} = -2 \sum_{i=1}^n (y_i - a_0 - a_1 t_i) t_i = 0 \end{cases} \quad (3.3)$$

Айрым өзгөртүүлөрдөн кийин (3.3) төн төмөнкү теңдемелер системасын алабыз:

$$\begin{cases} \sum_{i=1}^n y_i = n a_0 + a_1 \sum_{i=1}^n t_i \\ \sum_{i=1}^n y_i t_i = a_0 \sum_{i=1}^n t_i + a_1 \sum_{i=1}^n t_i^2 \end{cases} \quad (3.4)$$

(3.4) системасын чыгаруу үчүн төмөнкү таблица аркылуу тиешелүү «суммаларды» аныктоо керек:

5-таблица.

y	t	yt	t ²
2249	1	2249	1
2550	2	5100	4
2773	3	8319	9
3563	4	14252	16
4411	5	22055	25

5208	6	31248	36
5514	7	38598	49
6972	8	55776	64
$\sum y = 33240$	$\sum t = 36$	$\sum yt = 177597$	$\sum t^2 = 204$

Бул “суммаларды” (4) коюп, a_0 менен a_1 теңдемелеринин системасын алабыз:

$$\begin{cases} 8a_0 + 36a_1 = 33240 \\ 36a_0 + 204a_1 = 177597 \end{cases} \quad (3.5)$$

(3.5) системасынын чыгарылышы: $a_1 = 667,0714$, $a_0 = 1153,179$.

Ошентип, (3.5) теңдемелер системасынын чыгарылышы төмөнкү сызыктуу трендилик моделди аныктайт:

$$y = 1153,179 + 667,0714t \quad (3.6)$$

(3.6) регрессия теңдемесинин шайкештигин баалоо үчүн кошумча төмөнкү чоңдуктарды аныктайбыз:

$$\bar{t} = \frac{\sum_{i=1}^n t_i}{n} = \frac{36}{8} = 4,5$$

$$y_{\text{факт}} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n} = \frac{33240}{8} = 4155,$$

$$y_{\text{болжол}} = 1153,179 + 667,0714 \cdot 4,5 = 4155,018,$$

$$y_{\text{факт}} - y_{\text{болжол}} = 0,018.$$

Акыркы айырма жакындаштырып $y_p \approx y_{\phi}$ деп эсептесе болот экендигин көрсөтөт. Бул (3.6) теңдемесин практикалык прогноздук эсетөөлөр үчүн пайдаланууга болоорун тастыктайт.

(3.6) регрессия теңдемесинин аппроксимация катасын төмөнкү формуланын жардамында аныктайбыз:

$$E_n = \frac{1}{n} \sum \frac{|y_{\phi} - y_p|}{y_{\phi}} \cdot 100\% \quad (3.7)$$

Аппроксимация катасын аныктоо үчүн кошумча төмөнкү таблицанын маалыматтары керек:

6-таблица.

	y_{ϕ}	y_p	$ y_{\phi} - y_p / y_{\phi}$
2008	2249	1820,268	0,190632
2009	2550	2487,34	0,024573
2010	2773	3154,411	0,137545
2011	3563	3821,483	0,072546

2012	4411	4488,554	0,017582
2013	5208	5155,625	0,010057
2014	5514	5822,697	0,055984
2015	6972	6489,768	0,069167

(3.7) негизинде аппроксимация катасын эсептейбиз:

$$E_n = \frac{1}{8} 0,072260664 \cdot 100\% \approx 7,23\% .$$

Демек, аппроксимация катасы 7,23%га барабар. Бул чоңдук мындай катаны натыйжа көрсөткүчтү болжолдоодо пайдаланууга болот экендигин билдирет.

Теорияда аппроксимация катасы 0% дан 10% чейинки мааниге ээ болсо, аны прогноздук эсептөө тажрыйбасында колдонуу мүмкүндүгү далилденген.

Эми натыйжа көрсөткүчү - туризм чөйрөсүнүн кызматкерлеринин орточо эмгек акысынын 2018-2020-жылдарга прогноздук маанилерин эсептесек болот.

(3.6) туюнтмасына ылайык:

$$y_{9(2018)}=7156,84; y_{10(2019)}=7823,91; y_{11(2020)}=8490,98 \text{ ж.б.}$$

Ошентип, туризм чөйрөсүнүн кызматкерлеринин 2016-2018-жж. орточо эмгек акысы натыйжа көрсөткүчү ушул интервалдарда өзгөрүшү мүмкүн жана 2008-жылдагы көрсөткүчкө салыштырмалуу 2018-жылы дээрлик 4 эсе көбөйөт деп божомолдоого болот. Бул калктын бир бөлүгүнүн кирешелери жогорулап, туризм өлкөнүн социалдык өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизет дегенди билдирет.

Туристтик тармакта иш менен камсыз болууну жогорулатуунун маанилүү факторлорунун бири болуп туристтик ишмердүүлүк менен алектенген экономикалык субъектилердин, ошондой эле туризмде жеке ишкерликте жумуш менен камсыз болуу көйгөйлөрүн чечүү эсептелет.

Чакан, орто, жеке ишкердик субъектилер жана мамлекеттик менчиктеги туризм ишканаларынын алкагында туристтик тармакта иш менен камсыз болгондордун саны жана ички продуктусунун көлөмү боюнча маалыматтар 7-таблицада берилди:

7-таблица.

	2011	2012	2013	2014	2015
Субъектилердин саны					
Чакан ишканалар	8424	9002	11103	11374	11338
Орто ишканалар	843	850	885	847	825
Жеке ишкерлер	179613	193425	204246	222700	244950
Мамлекеттик туризм ишканалары	313	323	321	318	331
Иштегендердин саны, миңадам	267,5	284,2	301,0	315,6	333,8
Чакан ишканалар	44,8	47,8	52,9	51,8	50,2
Орто ишканалар	43,1	43,0	43,9	41,1	38,6

Жеке ишкерлер	179,6	193,4	204,2	222,7	245,0
Дүң кошулган нарктын көлөмү, млн. сом	51505,0	60433,4	85318,6	85634,6	85586,6
Чакан ишканалар	6649,5	8656,1	13330,8	17063,8	16985,7
Орто ишканалар	5387,3	7238,3	11070,3	9815,2	10206,3
Жеке ишкерлер	20229,7	24141,4	32806,3	37711,1	36072,6

2011-жылы экономикада иш менен камсыз болгондордун үлүшү 12,8% түзгөн, ал эми 2015-жылы – 14,8%, б.а. 2%көбөйгөн.

2011-жылы чакан жана орто ишканалардын үлүшү 2,1% түзсө, 2015-жылычакан ишканалардын үлүшү – 2,2%, ал эми орто ишканалар – 1,7% болгон. 2011-жылы жеке ишкерлер 8,6%, ал эми 2015-жылы 10,9% түзгөн, же 2,3% жогорулаган.

Чакан ишканалардын ички дүң продукциясынын көлөмү 2015-жылы 2011-жылга салыштырмалуу 255,4%, ал эми орто ишканалардыкы – 189,4%, жеке ишкерлердики – 178,3% өскөн.

2011-2015-жж. жеке, чакан жана орто ишкердик субъектилери тарабынан өндүрүлгөн ИДП үлүшү орто эсеп менен жалып ИДПнын 40%ынан ашыгын түзгөн. 2015-жылы аталган тармактын ИДП көлөмү 85586,6 млн. сомго барабар болуп, бул ИДП 40,3% берген.

Таблицанын маалыматтарына ылайык туризм чөйрөсүндө эмгектенгендердин саны 2015-жылы 333,8 миңадамды түзүп, 2011-жылга салыштырмалуу 24,7% көбөйгөн.

Жеке, чакан жана орто ишканаларды өнүктүрүүнүн маанилүү факторлорунун бири болуп чет өлкөлүк түз инвестициялардын көлөмү саналат. 2015-жылы чакан ишканаларга келип түшкөнчет өлкөлүк түз инвестициялардын көлөмү 132,9 млн. доллар болгон, бул 2014-жылга салыштырмалуу 15,1%, ал эми 2013-жылга караганда 27,6% аз. Орто ишканаларга келип түшкөнчет өлкөлүк түз инвестициялардын көлөмү 2015-жылы 2014-жылга салыштырмалуу 64,3%, 2013-жылга салыштырмалуу – 79,8% кыскарган,бул 29,3 млн. долларды түзгөн.

Анткен менен чакан, орто жана жеке ишкердикке тартылган чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмүнүн мындай кыскарышы геологиялык чалгындоолор менен алектенген чакан ишканалардан, соода, автоунааларды, үй-тиричилик буюмдарын жана жеке пайдалануу буюмдарын оңдоо менен алектенген орто ишканалардан тышкары экономикалык ишмердүүлүктүн дээрлик бардык чөйрөлөрүндө байкалганын белгилей кетүү зарыл.

ТЫЯНАКТАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК РЕКОМЕНДАЦИЯЛАР

Диссертациялык иштетуризмдин спецификасын эске алуу менен эсепти уюштуруу маселелери каралды. Туристтик фирмаларда бухгалтердикэсепэсеп жаатынданы мыйзамдарга, стандарттарга, жоболорго жана колдонмолорго ылайык уюштурулат. Туризмде чарба жүргүзүүчү субъектилерде аларды пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү изилденди.

Диссертациялык изилдөөлөр бухгалтердик эсеп мүнөзү жана мазмуну боюнча ишкананын кызыкчылыктарына кызмат кылып, ишканынын башкаруунун натыйжалуу ыкмаларына ар тараптан өбөлгө түзүшү керектигин көрсөттү. Башкаруу кызматына багытталган эсеп бир нече өзгөчөлүктөргө ээ:

- биринчиден, башкаруу эсеби техника, технологиядан, жана туризмдин тармактык өзгөчөлүктөрүнөн, рыноктогу суроо-талап менен сунушту изилдөөдөн жана талдоодон, экономикалык статистиканын ыкмаларынан, социалдык чөйрөнүн өнүгүүсүнөн ж.б.у.с.;

- экинчиден, башкаруу эсебинин өзгөчөлүктөрү менен критерийлерин анын жарамдуулугу аныктайт. Башкаруу эсебинин жардамында алынган маалымат жарамдуу болсо, анда башкаруу эсеби пайдалуу деп эсептелет. Ошондуктан башкаруу эсеби системасында негизги басым логика менен тажрыйбага жасалат. Аларга таянып, бухгалтердик кызматтын кызматкерлери ишкананын өзүнүн кызыкчылыгында натыйжалуу чарбалык эсеп жана көзөмөл жүргүзүшөт;

- үчүнчүдөн, башкаруу эсеби эмгек жамаатынан кызыкчылыктарына кызмат кылат. Башкаруу эсебинин өндүрүштүк эсептен арткычылыгы - ал иш жүзүндө колдонулат. Өндүрүштүк эсептин башкаруу эсебинен негизги кемчилиги болуп каражаттарды айландыруунун бардык этаптарында: өндүрүш же жүгүртүү процессинде өндүрүштүк ресурстардын бардык түрлөрү үчүн жоопкерчилик кимдир-бирөөгө персоналдык түрдө бекитилип берилбегени эсептелет. Өнүккөн өлкөлөрдө эсептин мындай түрүн, б.а. ишмердүүлүктүн чөйрөлөрү боюнча эсепти уюштуруу жакшы жолго коюлган. Мында эсепти уюштурууда бухгалтер негизги ишмердүүлүккө канчалык жакын болсо, маалымат ошончолук аналитикалык болот деген тенденция кармалат. Көз караштардын өнүгүү эволюциясын изилдөө башкаруу эсеби экономикалык түшүнүгүнө ар түрдүү көз караштар бар экендигин тастыктайт.

Айрымдараны ишкананын экономикасын ички башкаруунун татаал системасы катары чечмелешет. Башкалары – мурда калыптанган чыгымдардын эсеби жана өздүк нарктын калькуляциясы түшүнүктөрүн алмаштырган, ойдон чыгарылган жана жасалма нерсе катары карашат. Үчүнчүлөр, башкаруу эсеби көбүнчө, бухгалтердик жана ыкчам эсептен бөлүнүп чыгып, бирок эсептин алкагынын чыкпайт деп эсептешет.

Башкаруу эсебин мындай эсеп системасы катары түздөн-түз түшүнүү, биздин оюбузча, туура эмес, анткени эсептин ар кандай түрү – бул, баарынан мурда, маалыматка негизделген үзгүлтүксүз байкоо жүгүзүү жана көзөмөлдөө системасы.

Азыркы авторлордун башкаруу эсебинин мазмуну, максат жана маселелери жөнүндө пикирлерин жалпылап, төмөнкү тезистерди чыгарууга болот:

- а) өндүрүштүк чыгымдарды пландоо жана эсеби;
- б) продукциянын өздүк наркын калькуляциялоо;
- в) ар түрдүү багыттар, сегменттер, продуктулар, бөлүмдөр ж.б. боюнча чыгымдардын, чыгымдар сметалары менен нормаларынан четтөөлөрдүн көзөмөлү жана анализи;
- г) башкаруу эсеби конкреттүү чарба жүргүзүүчү субъектини башкаруу үчүн түзүлөт.

Башкаруу эсебинде аналитикалык эсеп бухгалтердик да, оперативдик да ыкмалар менен уюштурулушу мүмкүн. Мындан улам айрым авторлор синтетикалык жана аналитикалык бухгалтердик эсептин ортосундагы байланыштын бузулушун белгилешет. Алардын ортосунда көрсөткүчтөрдү салыштыруунун жоктугу аналитикалык эсептеги жазуулардын тууралыгына көзөмөлдүн жоголушуна алып келет. Биз мындай пикирге кошулбайбыз, анткени башкарууэсебинде бухгалтердик ыкмалардын жардамында ишке ашырылган аналитикалык эсеп, счетторго жөнөкөй жазууда да синтетикалык счеттун сальдосу менен айланууларын аналитикалык счеттордун бардыгы боюнча тиешелүү көрсөткүчтөрдүн суммасы менен салыштырууга мүмкүндүк түзөт. Аналитикалык жана синтетикалык эсеп көрсөткүчтөрүнүн өз ара байланышы принциби бузулбайт.

Туризмде башкаруу эсебин башкаруу эсебинин жекече счеттор планынын негизинде түзүү зарыл. Мындай счеттор планын түзүү маселесин борбордоштуруп чечүү керек.

Кыргыз Республикасында бухгалтердик эсептин ФОЭАСна өтүшү туристтик тармактын чарба жүргүзүүчү субъектилеринде финансылык маалыматты калыптандыруу процесстеринде эсеп ишинин структуралык же методологиялык багыттарына ылайык келбеген айрым синтетикалык счетторду топтоштуруу аркылуу олуттуу өзгөрүүлөрдү жасоо зарылдыгын пайда кылды. Буга байланыштуу диссертацияда туристтик тармактын ишканаларында бухгалтердик эсепти уюштуруу жаатындагы тиешелүү өзгөрүүлөр сунуш кылынды жана негизделди, бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн мааниси, маалымдуулугу, счеттор планы, жазуулар система записы жана кабыл алынуу даражасы сыяктуу белгилери боюнча спецификалык өзгөчөлүктөрү аныкталды. Бухгалтердик эсептин учурдагы тажрыйбасын изилдөө операциялардын эсебин жүргүзүү тартибине сынчыл баа берүүгө, сунуш кылынган 3710 "Уставдык резервдер", 3720 «Болочок чыгымдарга резервдер», 3730 "Баалануучу резервдер", 3740 «Бөлөк резервдер"счетторун, ошондой эле 5310 «Өткөн жылдардагы бөлүштүрүлбөгөн пайда (капталбаган зыян)»; 5320 «Отчеттук жылдагы бөлүштүрүлбөгөн пайда (капталбаган зыян)» атайын субсчетторун туристтик тармактын ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн финансылык натыйжасы жөнүндө маалыматты калыптандыруу, синтетикалык счетторду ар бир элемент боюнча системалаштыруу үчүн пайдаланууга негиздеме жасоого шарт түздү.

Туризм ишканаларынын аудити боюнча уюштуруучулук-усулдук иштелмелерге болгон муктаждык аудиттин максаттык, маалыматтык жана уюштуруучулук аспектилерин ачып көрсөтүү зарылдыгын шарттады. Биз тандап алган усулдук ыкма туристтик уюмдардын аудитинин объектилерин, элементтерин жана көзөмөл чекиттерин камтыган аудиттин предметин иштеп чыгууга багытталган. Мында аудиттин объектилери болупбухгалтердик эсептин өз алдынча счетторунда эсепке алынган жана "Бухгалтердик баланста" көрсөтүлгөн активдер жана аларды калыптандыруу булактары, башкача айтканда бухгалтердик эсептин объектилери саналат.

Аудиттин элементтерин жана көзөмөл чекиттеринаныктоо биз аныктаган объектилердин алкагында ишке ашырылат. Аларды иштеп чыгуунун негизин

аталган объектилерди түзүнүн (эсептеп чыгуунун) жана пайдалануунун учурдагы тартиби түзөт, алардын ар бири боюнча көзөмөл чекиттеринин элементтеринин саны аудиттин максатынан жана багыттарынан көз каранды болот. Көзөмөл чекиттеринин саны чектелбейт жана элементтерди деталдаштыруу даражасынан көз каранды.

Аудитордук текшерүү көбүнчө аудитор тарабынан аткарылган ага берилген маалыматты изилдөө, ар түрдүү маалымат булактарынан алынган маалыматтарды салыштыруу, анын маанилүүлүгүн, тактыгын тастыктоо менен байланышкан иш-аракеттердин жыйындысынан турган этаптардын белгилүү удаалаштыгы түрүндө жүргүзүлөт. Маалымат деп бул учурда текшерилип жаткан объектиге тиешелүү жана белгилүү маңызга ээ болгон берилгендер аталат.

Диссертациялык иште көрүнүктүү окумуштуулар жана практиктердин туризм ишканаларын тескоо тармагын аныктоо, ошондой эле аны көзөмөл субъектилеринин экономикалык кызыкчылыктарына жараша конкреттештирүү; бухгалтердик эсептин объектисинин ар бир элементин документалдык көзөмөлдөөнүн маселелерин талдоо жана системага салуу жаатындагы иштелмелери изилденди. Биз маалыматтык базанын курамын карап чыгуу эле эмес, анын ар бир элементинин туристтик ишканалардын аудитин өткөрүүдөгү ролун аныктоо; аудиттин туризм ишканаларынын каражаттарынын абалына жана кыймылына көзөмөл жасоо мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу максатында аны өркүндөтүү боюнча рекомендацияларды иштеп чыгуу маанилүү деп эсептейбиз.

Диссертацияда жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктарын чыгарып жатып, анын башкы натыйжалары катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот: туризм ишканаларынын документалдык көзөмөлүнүн максаты калыптандырылды жана туристтик ишканалар үчүн көзөмөл жүргүзүүнүн максаттык багыттары аныкталды; актив менен пассивдин ар бир элементинин көзөмөлүнүн маселелери аныкталып, аларды натыйжалуу чечүү үчүн зарыл болгон маалымат булактары көрсөтүлдү. Көзөмөлдөөнүн биз иштеп чыккан максаттык жана маалыматтык аспектилер, биздин оюбузча, көзөмөлдөө ишмердүүлүгүнүн башкы багыттарын ыкчам жана так бөлүп көрсөтүүгө, иштин чыныгы абалын аңдоо үчүн керек болгон документтердин тизмегин аныктоого мүмкүндүк берип, аудитти уюштуруунун жана жүргүзүүнүн сапатын жогорулатууга жан интенсивдештирүүгө шарт түзөт.

Өндүрүш чыгымдарынын бухгалтердик башкаруу эсеби системасында моделдештирүүнү иштеп чыгууга багытталган изилдөөлөр бухгалтердик эсепти уюштурууда экономикалык прогноздоо комплекстик мүнөзгө ээ болуп туристтик тармактын ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн бардык аспектилерин камтышы керектигин көрсөттү. Муну менен катар ал прогноз жасоонун башка, салыштырмалуу өз алдынча чөйрөлөрү – сатып алуу, даярдоо, сатуу, капиталды калыптандыруу ж.б.у.с. менен тыгыз байланышта болушу керек. Бухгалтердик эсептин аталган багыттарынын ар бири моделдештирүүдө эске алынууга тийиш болгон өз алдынча мааниге ээ. Бухгалтердик эсепти

уюштурууну моделдештирүү тажрыйбасында прогноздоонун экстраполяция, эксперттик баалоолор, моделдештирүү ыкмаларын пайдаланууга болот.

Бухгалтердик эсепти уюштурууну (бухгалтердик моделди) изилдөөнүн натыйжалуу куралы катары колдонууда моделдештирүү же математикалык модель, мааниси, маалымдуулугу, счеттор планы, жазуулар системасы жана кабыл алуу даражасы белгилери боюнча бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келиши керек, анткен менен математикалык аппараттын өтө татаалдыгы, бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн заманбап автоматташтырылган системаларын пайдалануу зарылдыгы, бухгалтердик эсепти жүргүзүүгө салык кызматынын ашыкча талаптары, ошондой эле ФОЭАС аларды бухгалтердик иште кеңири колдонууга кедергисин тийгизет. Бул ыкманын кемчилиги болуп прогноздун объектисинин формалдашпаган сапаттык анализинин мүмкүнчүлүктөрүн эске албоо эсептелет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫККА ЧЫККАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Алишева, П.К. и др. Факторы, способствующие внедрению Международных стандартов аудита в КР [Текст] // П.К.Алишева, М.Ж. Абдиев// РГСУ филиалынын жарчысы. Илимий- практикалык конференциянын материалдары. - №10/2012.- ISSN 1694-5727.

2. Алишева, П.К. Факторы, влияющие на развитие туризма Южного региона Кыргызской Республики [Текст] // П.К.Алишева//«Известия Иссык-Кульского форума БАЦА» эл аралык теориялык жана илимий-практикалык журналы.— Б., 2016.— buhforum.org. ISSN 1694-7347.

3. Алишева, П.К. Анализ финансового состояния предпринимательской деятельности в сфере туризма Ошской области Кыргызской Республики [Текст] // П.К.Алишева, С.Ж. Артыкбаева // «Молодой ученый» эл аралык илимий журналы. – РФ, Москва (РИНЦ), 2016, январь. - (№2 (106)). - ISSN 2072-0297.

4. Алишева, П.К. Инвестиционная привлекательность туризма в Южного региона Кыргызской Республики [Текст] // П.К.Алишева//«Известия Иссык-Кульского форума БАЦА» эл аралык теориялык жана илимий-практикалык журналы. – Б., 2015. - № 3 (10).- buhforum.org. ISSN 1694-7347.

5. Алишева, П.К. Особенности управления и конкурентоспособности туристической деятельности в условиях рыночной экономики Кыргызской Республики [Текст] // П.К.Алишева, С.Т.Умаров, Н.Дадабаев// «Известия вузов» республикалык илимий-теориялык журналы.— Б., 2014. - № 10. - ISSN 1026-9045.

6. Алишева, П.К. Использование финансовых инструментов в оценке деятельности коммерческих предприятий [Текст] // П.К.Алишева, Р.А.Узенбаев, В.Ю. Шинкоренко // «Известия Иссык-Кульского форума БАЦА» эл аралык теориялык жана илимий-практикалык журналы. - Б., 2014. - №2(5) , 1-бөлүгү.— buhforum.org. ISSN 1694-7347.

7. Алишева, П.К. Бухгалтерский учет в Кыргызской Республике: состояние и перспективы развития [Текст] // П.К. Алишева, А.А. Мамасыдыков // «Известия Иссык-Кульского форума БАЦА» эл аралык теориялык жана илимий-практикалык журналы. - Б., 2017. - №1(16), 1-бөлүгү. – buhforum.org. ISSN 1694-7347.
8. Алишева, П.К. Проблемы внедрения отдела контроллинга в современных бизнес-компаниях Кыргызстана [Текст] // П.К. Алишева, Р.А. Узенбаев, Т.Ж. Макамбаев, К.А. Мамашев // «Известия Иссык-Кульского форума БАЦА» эл аралык теориялык жана илимий-практикалык журналы. - Б., 2017. - №3 (18), 1-бөлүгү. – buhforum.org. ISSN 1694-7347.
9. Алишева, П.К. Формирование и развитие туристического кластера в КР [Текст] // П.К. Алишева, А.А. Мамасыдыков // Социалдык илимдердин Туркия бүткүл дүйнөлүк конгресси. – Стамбул, 2013. - ISSN 1694-5034.
10. Алишева, П.К. Глобальные проблемы мирового финансового-экономического кризиса [Текст] // П.К. Алишева, А.А. Кутманбекова // КМУУ, эл аралык илимий-теориялык жана практикалык конференция. – Б., 2013. - ISBN 9967-21533X.
11. Алишева, П.К. Современное состояние туризма в Кыргызской Республике [Текст] // П.К. Алишева // КЭУ жарчысы. – Б., 2013. – 2-бөлүк. - ISSN 1694-5778.
12. Алишева, П.К. Социальная защита сельского населения в условиях рыночной экономики [Текст] // П.К. Алишева, С.У. Астанова // КУУнун «Наука, образование и техника» (НОТ) илимий-практикалык журналы. – Б., 2012. - 3-4-чыгарылыш. - ISSN 1694-5220.
13. Алишева, П.К. Оптимизация организации учета в туристических фирмах // П.К. Алишева, Н. Дадабаев // Известия ОшТУ. Илимий -практикалык конференция. – Ош, 2014. – №2. - ISSN 1694-660X.

Алишева Перизат Култаевнанын “Кыргыз Республикасынын түштүк регионундагы туристтик ишмердүүлүктүн бухгалтердик эсеби менен аудитин уюштуруунун жана өнүктүрүүнүн теориялык аспектилери” деген темада 08.00.12. – Бухгалтердик эсеп, статистика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн даярдалган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: туристтик тармак, туристтик кызматтар, туристтик продуктулар, атаандаштыкка жарамдуулук, башкаруу эсеби, финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары, чыгымдарды оптималдаштыруу, моделдештирүү, туризмдеги аудит.

Изилдөөнүн объектиси болуп аймактардагы туристтик уюмдардын бухгалтердик эсеби менен аудитин өркүндөтүү жаатындагы иш-чаралар эсептелет. Ош облусундагы “Мундуз-турист” ЖЧКчакан ишканасынын маалымат агымдары колдонулду.

Изилдөө предмети– Кыргыз Республикасынын түштүк регионундагы туризмдин тармагындагы эсепти уюштуруунун өзгөчөлүктөрү, учурдагы абалы жана өнүгүү тенденциялары.

Изилдөөнүн усулдары салыштырмалуу системалуу талдоо, экономикалык-математикалык усулдар, статистикалык усулдар, моделдештирүү, божомолдоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: туризм тармагында бухгалтердик эсепти уюштуруудагы көйгөйлүү маселелер жана аларды чечүү жолдору аныкталды; туризм ишканаларында чыгымдардын эсебин жана калькуляциясын жүргүзүү методикасы иштелип чыкты, аларды ФОЭАСна ылайык өркүндөтүү мүмкүнчүлүктөрү изилденди; туризм ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугунун аудитин жана анализин жүргүзүүнүн уюштуруучулук-усулдук аспектилери аныкталды; чыгымдарды оптималдаштыруунун негизги багыттары аныкталды жана бухгалтердик эсеп подсистемасын стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алуу максатында калыптандыруунун алгоритминин инструментарийи иштелип чыкты.

Изилдөөнүн натыйжаларын пайдалануу боюнча сунуштар туризм маселелери менен алектенген уюмдардын ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө жана аймактардын калкынын кирешелерин жогорулатууга шарт түзө турган сунуштарды иштеп чыгууда турат изилдөөнүн усулдук базасын байытууга шарт түзөт жана бийликтин тиешелүү аймактык органдары тарабынан колдонулат.

Иштин илимий жана практикалык маанилүүлүгү.

Пайдалануу даражасы. Диссертациялык иштин негизги жоболору жана практикалык чечимдери Ош облусунун ЧЖОИ субъектилерин башкаруу процессинде маалымат агымдарын оптималдалдаштыруу максатында колдонулган.

Колдонуу чөйрөсү: Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында «Финансылык эсеп», «Финансылык анализ», «ЧЖОБ үчүн ФОЭАС» жана «Финансылык отчеттуулук» дисциплиналарын окутууда колдонулду.

РЕЗЮМЕ

диссертации Алишевой Перизат Култаевны на тему: «Теоретические аспекты организации и развития бухгалтерского учета и аудита в туристической деятельности Южного региона Кыргызской Республики», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.12– Бухгалтерский учет, статистика

Ключевые слова: туристические услуги, финансовое состояние, туристической деятельности, инфраструктура, туристического кластера, учетная политика, реконструкция, индустрия, стратегия, развитие туризма;

Объектом исследования является данные Южного региона Кыргызской Республики, на примере которых проводилась апробация предложенных в диссертации организационно-методических подходов к формированию бухгалтерской отчетности и ее использования в экономическом анализе.

Предметом исследования является совокупность теоретических и организационно-методических вопросов учета и аудита организаций туризма и ее использования в экономическом анализе.

Методы исследования: В диссертации использованы общенаучные методы: анализ и синтез; индукция и дедукция; моделирование; обобщение и др.

Научная новизна проведенного исследования: выявлены особенности учета туристической отрасли и определены их влияние на формирование системы бухгалтерского учета и аудита, определены проблемные вопросы методологии организации бухгалтерского учета туристической отрасли Южного региона Кыргызской Республики и предложены пути их разрешения, разработаны методика бухгалтерского учета затрат по турпродуктам и возможность совершенствования учета и калькулирования объектов туризма в соответствии с МСФО, определены организационно-методические аспекты проведения аудита и анализа основных показателей эффективности деятельности предприятий туризма Южного региона Кыргызской Республики, определены основные направления оптимизации учета и разработаны инструментарию формирования и построения подсистемы бухгалтерского учета для принятия стратегических управленческих решений.

Научная и практическая значимость работы: научные результаты способствуют формированию теоретических и методологических основ организации учетной системы в туристической отрасли. Результаты исследования могут быть использованы в качестве концептуальных и методических положений, определяющих векторы развития и содержание бухгалтерского учета и экономического анализа, позволяющего решать прикладные задачи по обеспечению информационной поддержки принятия управленческих решений.

Область применения: в деятельности предприятий малого и среднего бизнеса Кыргызской Республики и высших учебных заведений (в процессе преподавания дисциплин: «Финансовый учет», «Финансовый анализ», «МСФО для МСП», «Финансовая отчетность» и др.).

Review

About the dissertation of **Alishova Perizat Kultaevna** on the theme:

“Theoretical aspects of organization and development of accounting in the sphere of tourism of the South region of the Kyrgyz Republic”.

Presented to defense for the degree of candidate of economy in specialty:

08.00.12- Accounting and statistics

Key words: touristic services, financial condition, infrastructure, touristic cluster, account policy, reconstruction, industry, strategy, development of tourism.

The object of the research: the bases of the South Kyrgyzstan, on the examples of which carried the approbation of suggested dissertation organizational and methodical approach to formation of accounting and accountability, and its use in the economic analysis.

The subject of the research: is a complex of theoretical and organizational methodical issues of accounting in tourism in economic analysis.

Methods of investigation: In research were applied the general methods: analysis and synthesis, induction and deduction, modeling, generalization.

Scientific novelty of the research: explored the peculiarities of accounting in touristic sphere and defined its influence to formation of the system of accounting; pointed out the problematic issues of methodology and organization of accounting in touristic sphere of the South region of Kyrgyz Republic and suggested the ways of solution, worked out the methods of accounting of expenses on touristic goods and ways of improvement of accounting and tracing the objects of tourism with agreement of MSFO; defined organizational and methodical aspects of doing account and analysis of basis index of effectiveness of touristic enterprise work in the South of Kyrgyz Republic; suggested the optimization of accounting and developed the

formation and constructing subsystems of accounting to accept the strategic management solutions.

Scientific and practical value of the work: the research results can be assisted in formation of theoretical and methodological aspects and organization of accounting in touristic sphere. The results can be used as a conceptual methodical outline to clarify the vectors of development and content of accounting and economic analysis, enabling to settle applied tasks to provide the informative support in managing solutions.

The field of implementation: in the sphere of small and big business of the Kyrgyz Republic and in high educational establishments in financial subjects: Finance and Credit, Finance Analysis, Finance Accountability and others.